

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1968 · Ч. 9 (93)

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

МЮНХЕН

З книги життя Дмитра Загула

А. Бутковська

Випадково серед моїх паперів, які пощастило врятувати під час другої світової війни, збереглися два вірші Дмитра Загула, присвячені моїй колишній товаришці. Віддала мені їх моя приятелька на тимчасову схованку, а трапилося так, що вони лишилися в моїх руках назавжди. Повернути їх тепер нікому, і я вирішила ці не друковані досі поезії Дмитра Загула опублікувати та принагідно подати коротко свої спогади про життя поета з тих часів, коли ці вірші були написані.

Я познайомилася з Д. Загулом 1921 року в Ставищах на Київщині, де він викладав українську та всесвітню літературу в учительській семінарії. Семінарія містилася в будинках маєтку графа Потоцького, які збереглися під час руйнації графського палацу за революції. Вона почала функціонувати з осені 1920 року.

Директор семінарії В. М. Самійленко, людина енергійної вдачі, підбираючи для семінарії педагогів, звернув свою увагу на село Саварку, що було приблизно на віддалі 50 кілометрів від Ставищ. У Саварській школі у той час були викладачі високої кваліфікації, які змушені були залишити голодний напівзруйнований Київ і шукати праці на селі, де не так дошкуляв голод.

Завідував Саварською школою і викладав у старших класах математику акад. М. П. Кравчук (пізніше академік), українську й західноєвропейську літературу викладав Д. Загул. Обоє їх Самійленко й запросив на викладання до Ставищанської семінарії, де їм було цікавіше працювати, маючи змогу ширше й глибше викладати свої дисципліни. М. П. Кравчук, ознайомившись з умовами життя й праці в семінарії, на переїзд до Ставищ не погодився, а Загул восени 1921 року переїхав до Ставищ.

Не будши зв'язана своєю працею з семінарією, я ні про ці переговори, ні про приїзд Загула нічого не знала. Одного ясного серпневого ранку я поспішала до дружини В. Самійленка, яка ще звечора просила мене прийти до неї й побути з маленькою дитиною, доки вона вийде залагодити якісь свої справи. Пробігаючи стежкою попід диким виноградом між високими кущами байбарису, я побачила збоку на галлявинці

під розлогими каштанами постать чужинця. Стояв спершись однією рукою на товсту полаковану сучкувату палицю, а другою тримався за гілку каштана й дивився поверх кущів у далину. Був це молодий юнак з блакитними очима. Стояв чи то в задумі, чи то в захопленні, поринувши у свій внутрішній світ. Раніше сонце залотило його русяє волосся і, пробиваючись через лапате листя каштанів, осялювало всю його невелику тендітну постать. З несподіванки я зупинилася, а потім, безшелесно ступаючи, збокувала від стежки попід кущі й поспішила далі. Мені було чи то неприємно, чи соромно, ніби я нескромно заглянула в чужу таємницю або порушила чийсь молитву. Дружина Самійленка вже чекала мене на порозі з немовлям на руках. Я забрала від неї дитину й зайшла до кімнати.

За короткий час я почула стук у двері й підійшла їх відчинити. На порозі стояла людина з великою сучкуватою палицею в руках, але вона не мала нічого спільного з тим юнаком, якого я щойно бачила в парку. Метаморфоза була така разюча, що я в перші хвилини не знала, що сказати, і тільки розгублено дивилась на нього. Він перервав мовчанку, сказавши, що його запросив сюди господар дому і просив почекати його, коли він прийде раніше від господаря. Я запросила його до кімнати.

Він сів біля вікна і весь час стежив за мною, як я ходила з дитиною на руках по кімнаті, теж непомітно спостерігаючи його. Мені він не здався гарним. Чоло було гарне, високе, але зовсім негармоніювало з коротким носом і примхливо насмішкувато випнутою горішньою губою. Погляд його сіро-блакитних широко поставлених очей мені здався задирливо насмішкуватим, і мене він і дратував і бентежив одночасно. Дитина плакала в мене на руках, і я безпорадно крокувала з нею з кутка в куток, даремно намагаючись її пригойдати.

«Ви погана пістунка!» — почулося од вікна. «Що?» — запитала я, не розуміючи сказаного. Слово «пістунка» я почула вперше, і для мене воно було незрозуміле. «Ви погано плєкаєте дитину», — сказав він мені. Хоч наголос на слові плєкаєте був для мене незвичний, але я одразу збагнула, про що йде мова. Його критичне зауваження було слухне, бо я ніколи не доглядала дітей, не знала, як з ними поводитись і не могла догадатися, чого дитині бракує. Він підійшов до мене, взяв з моїх рук дитину, якось потермосив її і, засміявшись, подав мені назад. «От, маєте, — тепер мовчить. Діти люблять, щоб їх м'яли й термосили». І хоч моя амбіція няньки була вражена, я не могла не засміятись у відповідь на його сердечний дитячий сміх. Він сміявся весь, всією істотою, а головою — той щирий сміх розсипали і його очі, вони його випромінювали, були ним осяяні. Наш спільний сміх одразу ж зруйнував стіну ніяковости між нами, і ми почали говорити про малих дітей. Він розповів, що змалку багато доглядав дітей, хоч йому це було й не до смаку.

За цією розмовою застав нас господар і вигукнув: «О, то ви вже знайомі!» «Ні, — відповів гість, — панна не має до мене жодного довір'я і не назвала себе, а мені назватися теж якось не випадало, і ми розмовляємо, як двоє випадкових подорожніх». У той же час його очі весело й задирливо бризкали ясным сяйвом. В. Самійленко з урочистою позою познайомив: «Дмитро Юрійович Загул, відомий буковинський поет, — і, звертаючись до Загула, додав: — Панна Бутковська». Так відбулося наше перше знайомство. Незабаром прийшла господиня, і я, здавши їй на руки дитину й зідхнувши з великим полегшенням, негайно залишила дім. На прощання Д. Загул сказав мені: «От видите, хоч ви й не хотіли, а таки мусли з мною познайомитися».

Через кілька днів перед вечором хтось пройшов попід нашими кікнами такою важкою ходою, що ми з товаришкою мимохіть Perezирнулися здивовані. До нас зайшов Загул і попросив чогонебудь напитися. Був стомлений, вкритий пилюкою — видно, багато ходив. «Ми були вражені, що ви такий щуплий, а маєте надзвичайно важку ходу», — сказала йому моя товаришка. «Я гуцул, — відповів він, — верховинець», — додав з гордістю. — «Ми живемо в горах, і тому всі ступаємо так твердо, щоб не зірватися вниз у безодню». Він споважнів і ніби виріс, промовляючи ці слова. Того вечора він багато розповідав нам про свою Буковину, про красу її зелених гір і про важке злиденне життя гуцулів. Його виразні очі то горіли глибоким захопленням, то щиро сміялися, то повищав їх смутком. Ми відчули, як безмежно він любить свій край і як за ним «банує».

Навчання в семінарії ще не почалося, і вдень Загул багато ходив, знайомився з околицями, потім заходив до бібліотеки, підбирав якісь потрібні матеріяли й решту дня працював у себе дома. Вечорами часто заходив до нас з товаришкою, бо йому одному сумно було весь день сидіти в порожній непривітній кімнаті, а дружина його мала приїхати трохи пізніше. Крім того, у нас він мав можливість поговорити про свою далеку Буковину. Нам пощастило дістати збірку поезій Загула «З зелених гір», видану в Києві 1918 року. Якось увечері, під час його візиту, ми похвалилися своїм знайомством з його творчістю. «О, то все таке старе, як світ, то ні до чого, — сказав, недбало махнувши рукою, коли довідався, що ми говоримо про його збірку „З зелених гір“. — Про то вже не варто говорити. От як приїде моя дружина й привезе книжки, я вам принесу щось новішого, о багато інтереснішого». Правду кажучи, я тоді не розуміла, чому Загул так недбало говорить про свою збірку. Для мене вона була зрозуміла й рідна своєю тематикою, чарувала своїм глибоким ліризмом. Для Загула ж це був уже пройдений етап, автора вже цікавили інші проблеми, які привертала всю його мистецьку увагу.

Того пам'ятного вечора наша розмова вперше зійшла на літературні теми. Загул побачив на столі повість Б. Грінченка «Під тихими вербами», яку подарувала мені моя шкіль-

на приятелька, написавши на обгортці, як девізу, Грінчекові слова: «Праця єдина з недолі нас вирве — нумо до праці, брати!» Глянувши на ці рядки, Загул запитав нас, як нам подобаються поезії Грінченка. Я відповіла, що мені більше подобаються його повісті, але й поезія теж. «Ви находите, що такі вірші, як от цей, — то є поезія?» — запитав він мене. «Безперечно», — відповіла я. «Ні, це не поезія, це публіцистика у віршованій формі». «Коли ви так думаете, то по-вашому, виходить, що й „Кобзар” віршована публіцистика», — відповіла я, зачеплена за живе. «Як ви можете ставити нарівні з Грінченком такого геніального поета, як Шевченко? — чи то здивовано, чи то обурено вихопилось у нього. — «Чи у вас є „Кобзар”?» Ми з товаришкою одразу ж відшукали й подали йому «Кобзаря». Він розгорнув книжку на поемі «Гамалія» й прочитав кінець поеми. Читав він дуже виразно, і ми заслухалися. «А тепер скажіть мені, якби вас попросили намалювати ілюстрації до цієї поеми, чи ви потрапили б те зробити?» «О, це дуже легко», — відповіла моя приятелька, що малювала досить добре. «Ну, а якби вам довелося ілюструвати такі невеликі речі, як от „І виріс я на чужині”, „Якби ви знали, паничі”, „На Великдень на соломі”?» Я якось одразу побачила ту сторону Шевченкових поезій, якої раніше не помічала, і раптом збагнула, в чому сила образотворчого мистецтва. Загул захопився, він перегортав «Кобзаря», спинявся на різних поемах, розкривав перед нами складні психологічні образи й колізії, усю силу драматизму Шевченкових творів і всю глибину його гуманізму. Потім звернув увагу на майстерність Шевченкового вірша, на його виняткову досконалість, на порівняння, взяті з селянського побуту, що передавали складні й глибокі емоції: «А серце плаче і болить, як негодована дитина» й інші; і, нарешті, спинився на багатстві асонансів та алітерацій. Коли ж узяв з «Утопленої» «Хто се, хто се по сім боці чеше косу? хто се?», а потім продеклямував уривок із «Кавказу» —

І перед образом Твоїм
 Неутомленні поклони —
 За кражу, за війну, за кров, —
 Щоб братню кров пролити просять,
 А потім в дар Тобі приносять
 З пожару вкрадений покров! . . —

передо мною свінуло. Допіру тепер мені відкрився справжній світ поезії.

Пізніше в житті мені доводилося багато чути прекрасних бездоганних лекцій, але ні одна з них не дала мені такого глибокого розуміння поезії, як ця пам'ятна розмова з Загулом. Він читав просто, без пози, без розрахунку на ефект, але якось так щиро й тепло, що мимохіть усе сказане закарбовувалося в душі назавжди.

Через якийсь тиждень після цього вечора приїхала до Ставищ дружина Загула. Я була дуже рада, бо останні дні,

після якоїсь докучливої шлункової хвороби, на прохання поета, ми годували його дієтичними стравами, що в тодішніх умовах було не так легко, та ще при наших не досконалих кулінарних здібностях.

За якусь годину по приїзді дружини до нас зайшов Загул. Був заклопотаний і розгублений. Сказав нам, що його дружина лежить хвора, стогне й плаче, а він не знає, як їй допомогти. Одразу ж моя приятелька пішла шукати лікаря, а я до хворої. Яке ж було мое здивування, коли я зайшла до кімнати і хвора, замість просити допомоги, почала мені дякувати за наше немудре опікання Загулом! «Він же, як безпорадна дитина! Сам-один він ніяк не може жити, а я не могла раніше приїхати, бо в жнива неможливо знайти підводу». Пізніше я переконалася, що її слова були щирою правдою. У життєвих справах Загул був до анекдоти людина непрактична й безпорадна. Всі господарчі проблеми в родині розв'язувала дружина поета; а що була вона слабовита, то їй це теж було не легко.

У кінці серпня розпочалося навчання в семінарії. Семінарське подвір'я заройлося молоддю. Часто скликалися засідання педагогічної ради. Семінарія входила в другий рік своєї роботи з досить добрим складом викладачів. Педагогічні дисципліни взяв на себе викладач Лось, знавець східних мов та інспектор шкіл у минулому. Природничі науки викладав біолог Ф. Великохатько, історію України мав викладати земляк Загула Бекеш, юрист у минулому. Загул узяв на себе викладання української та всесвітньої літератури. Адміністративну роботу провадив організатор семінарії та її директор В. М. Самійленко.

При семінарії була дуже гарна бібліотека, що складалася з недогарків графської бібліотеки та приватних бібліотек тих дідичів, які емігрували за кордон. У ній були класики західноєвропейських літератур в оригіналах, гарні комплекти класиків російських, дещо з художньої української літератури, а також цінні українські періодичні видання. Бібліотека також мала поважну кількість стародруків.

Платили викладачам натурою: житом і пшеницею. Це збіжжя студенти вносили як платню за навчання. Контингент студентів складався з селянських дітей, що перед семінарією вже вчилися в якихось середніх школах, але в умовах війни й революції не мали змоги її скінчити. Серед них було чимало юнаків, які побували на різних фронтах. Буяння молодих сил почувалося всюди: і на лекціях, і в роботі позалекційній, у самодіяльних розвагах. З початком навчального року Загул пірнув з головою в щоденне викладання. Студентська молодь весь час юрмилася навколо нього. Їм імпонувало те, що вони слухають лекції не звичайного викладача, а знаного поета, який приїхав з далекої Буковини, знає закордонне життя, вільно володіє кількома чужоземними мовами. З перших же лекцій він завоював аудиторію як прекрасний викладач, одразу збудив глибокий інтерес до українського слова, до україн-

ської й світової поезії. Почалися, як завжди в таких випадках, спроби писати своє власне. Виникла потреба й у власному журналі, який і започаткували найініціативніші студенти, що містили в ньому свої вірші й дописи. Редактором журналу обрала Докію Гуменну. Перш ніж умістити щось до журналу, початківці йшли до Загула засягнути літературних порад, і поетові доводилося багато часу витратити на такі поради. Він так щиро, по-дружньому допомагав молодим авторам, що вони починали вірити в свої сили й продовжували поетичні спроби. Журнал проіснував недовго: вийшло 3 чи 4 чисел, проте він мав велике значення для формування літературних інтересів студентів і для виявлення молодих талантів. Він був першим поштовхом для поетичної діяльності талановитого Петра Огородника, який, на жаль, помер дуже рано, та для знаної тепер письменниці Докії Гуменної.

З метою привчити студентів добре висловлюватися, Загул якимось улаштував серед них диспут на літературну тему. Диспут закінчився рано, і студенти попросили Загула прочитати їм щонебудь з класичних оригіналів, латинських або німецьких. Загул прочитав напам'ять латиною уривки з Вергілієвої «Енеїди» й порівнював їх з відповідними місцями трагедії Котляревського, а потім продеклямував німецькою мовою «Лісовий цар» Гете. На це читання нагодився викладач Бекеш. Удвох із Загулом вони почали розмовляти німецькою, потім перейшли на латину, а далі на французьку мову. Загул висловлювався цими мовами так само вільно й легко, як і своєю рідною, а Бекешові це коштувало чималих зусиль, хоча він так само, як і Загул, закінчив німецьку класичну гімназію в минулому.

Якось у неділю Загул прийшов до нас з оберемком книжок та журналів. Серед них було число журналу «Мистецтво», журнал «Іроно» і ще один журнал із чудною назвою «Музагет». Як виявилось пізніше, Загул був і основоположником і хрищенням батьком цього журналу, бо цю його назву придумав він. У «Музагеті» були вміщені поезії не відомих мені нових поетів, декілька віршів Загула й портрети Тичини, Загула та Юрія Меженка. Загул прочитав декілька нових для мене поезій з принесених журналів, а потім став читати напам'ять вірші Тичини й Кобилянського. Володимир Кобилянський був земляк і близький друг Загула. Він помер 1919 року. «Він передчував свою смерть, — говорив Загул, — і це відбилось і в його поезії. Він умів надзвичайно тонко передавати настрої. От хоч би оцеї рядок: „Сумують вирізьблені дверці, і листя стелиться до сну...“ Яскрава картина осени з її сумним настроєм в одному тільки рядку! Скільки він міг би створити! — з жалем говорив Загул. — Тепер серед ліриків найталановитіший П. Тичина, — продовжував він. — Якщо Тичина піде такими кроками й далі, то це буде новітній Шевченко», — говорив Загул захоплено і продеклямував ще кілька віршів

Тичини, звернувши мою увагу на майстерну архітектоніку вірша «На майдані».

У цей час прийшла моя приятелька, і він почав уже нам обом розповідати про нові шляхи сучасної поезії, про шукання нових творчих засобів. «Крайня пора одірватися від старих форм. Мистецтво — життя, воно не може стояти на одному місці, треба весь час шукати й творити нове, а не повторювати те, що всім відоме й давно вже набридло, бо вийде, як писав Семенко:

Мені сьогодні так нудно,
Ніби докупи зійшлися
Олесь, Вороний і Чупринка...» —

продеклямував Загул і розсміявся. Він коротко розповів нам про футуристів, а найбільше про Семенка. «Зустріли б ви його на вулиці, — говорив Загул про Семенка, — одна штанина картата, а друга наполовину гладенька, наполовину смугаста. Замість піджака, якась помаранчева кохта з зеленими рукавами!» З тону його розповіді видно було, що футуризм його тільки бавить і що він його не розцінює як течію, що має перед собою майбутнє.

«Я ще вас не втомив? — запитав. Ми заперечили. — Тоді я вам ще дещо прочитаю». І він прочитав із маленької книжечки вірша під назвою «За непроглядною заслоною». Ми були вражені тим, як поет гостро відчуває грань поміж світом реальним і потойбічним, і деякий час мовчали. За хвилину Загул сказав: «Я так часом відчуваю близьке потойбічне, що інколи мені здається, що я до нього стою ближче ніж до реальності». Сказане це було серйозно, з переконанням.

Розмова перейшла на питання окультного характеру і на його, якими ми тоді цікавилися. Виявилось, що Загул був добре обізнаний з цими питаннями й стисло розповів нам філософічні основи «Карма Йога». На відході він залишив нам і ту маленьку книжечку, з якої читав свого вірша «За непроглядною заслоною». То була збірка символістичних поезій Загула «На грані», яку критика свого часу зустріла дуже неприхильно як занепадницьку і робила Загулові гострі закиди за втечу від дійсності.

Знаючи глибокий інтерес моєї приятельки до історії мистецтва, Загул інколи приносив нам цікаві, розкішно ілюстровані книжки з цієї галузі, які відшукував серед недогарків колишньої графської бібліотеки. Тоді ми захоплено розглядали копії прекрасних картин, знятки скульптурних шедеврів. Але кінець-кінцем розмова сходила на літературні теми, і Загул або весело сипав дотепами з приводу якогось автора чи твору, або розповідав нам про чергові літературні новини. З Загуловими оцінками й методами освітлення певних літературних фактів мені, хоч і в дуже незначній мірі, доводилося поволі знайомитися під час саме таких розмов з поетом.

Однієї неділі ми з приятелькою одвідали родину Загулів на запрошення його дружини — Ірини Матвіївни. У хаті

на всьому було видно дбайливу руку господині. Сам поет сидів з виразом хлоп'ячого задоволення, ніби повернулася додому мама. Так воно й було в дійсності. Ірина Матвіївна була для пета й дружиною й одночасно мамою, яка ним дихала і дбала про якомога повніший комфорт для нього. Всі його бажання були для неї закон. Було подивугідним, як ця хоровита жінка вміла у тих складних обставинах пореволюційної матеріальної скрути утворити і затишок, і відносний комфорт, маючи дуже обмежені ресурси платні натурою.

По обіді розмова оберталася навколо різноманітних тем, доки не зійшла на теми літературні. Загул дістав з полиці томик Стефаникових новель і прочитав нам коротеньку, всього на одну сторінку новелю «Пістунка». Він захоплювався тим, як Стефанік у кількох рядках передав глибоку родинну драму через поверхове дитяче світосприймання. Після «Пістунки» читав ще новелі «Кленові листки» й «Новина». Я була вражена страшними селянськими злиднями, що їх малював Стефанік, і запитала, чи то багато селянських родин на Західній Україні живе так бідно. Загул розповів нам про селянську біду на заході й про велику еміграцію українців звідти до Канади. З його оповідань видно було, що така біда була йому і добре знана, і далеко не байдужа. Щоб перемінити тему, він прочитав нам новелю того ж таки Стефаніка «Побожна». Під час читання Загул особливо наголошував образні слова, якими Семениха наділяла свого нечепурного чоловіка, як от «гямба нехарапутна», або спинявся на несподіваності порівнянь: «Та я тобі так шкіру спищу, як у книжці, такими синіми рядами». Його очі весело блищали, а ми щиро сміялися. Сміялася з нами й дружина Загула, хоч українська мова була для неї не зовсім зрозуміла, бо вона була росіянка.

На відході ми з товаришкою подякували господарям за цікавий вечір, а я ще окремо дякувала поетові за журнали й збірку «На грані», сказавши при тому, що я дуже мало знайома з символістами. Загул продеклямував тоді вірш Брюсова «Творчість». Мені дивно було чути, як чудово Загул володіє російською мовою. На мое запитання, хто з російських символістів йому більше подобається, Блок чи Брюсов, Загул відповів, що їх таланти в такому співвідношенні, як таланти Моцарта і Сальєрі: «Блок, волею Божою поет, який уміє бачити й відтворювати глибини таємниць всесвіту, тому кожен образ його поезії яскравий і незабутній, а Брюсов посередній талант, якому кожен рядок його віршів коштує великих зусиль і праці». Прощаючись з ними, Загул попросив мене зайти в семінарію до бібліотеки після закінчення лекцій, обіцяючи дати мені поезії Рабіндраната Тагора, з якими я зовсім не була знайома.

На другий день я до бібліотеки зайти не змогла, а зайшла туди десь уже наприкінці тижня. У бібліотеці застала Загула, Бекеша і чималу групу студентів. Загул і Бекеш завзято сперечалися. Загул казав, що цивілізація й культура категорії не тотожні й не йдуть упарі, а Бекеш твердив, що цивілізація

й є культура, бо змушує людськість і швидше рухатись, і швидше думати. «Так по-вашому та людина, що зробить за хвилину найбільше оборотів на своєму власному обцасі і є найкультурніша?» — запитав Загул. Бекеш у запалі суперечки відповів, що так. «Тоді виходить, що найміцніший фізично й найбільше вправний і буде найкультурніший, але це не завжди так», — сказав Загул. Усі засміялися, а найбільше й найщиріше сміявся Загул, бо, як виявилось, цю суперечку він затіяв для того, щоб показати студентам на практиці засоби казуїстики.

Після дискусії студенти одразу пішли за своїми обідніми порціями, а Загул вийшов до сусідньої кімнатки за книжками. Подаючи мені дві маленькі книжечки Таґора, він сказав: «Я певен, що його поезії вам сподобаються; у свій час я дуже захоплювався ними». Загул розгорнув меншу книжечку під назвою «Садівник» і прочитав уголос кілька рядків поезій у прозі. Пригадую, що його увагу особливо притягнув вираз: «Це було тоді, як я ще жив у полисках маминого тіла». Звертаючись до Бекеша, він промовив: «Ну, що ви на це скажете? Де ви знайдете у нас щось подібне?» Загул сказав правду: я довго була захоплена чарами поезії Таґора.

У листопаді, як сніг на голову, впало на семінарію лихо. Було заарештовано кількох студентів і викладача історії Бекеша. Арешти пройшли також серед інтелігенції в Ставищах і в ближчих селах та хуторах і почали ширитися далі. Причин арештів не знав ніхто. Всі ходили пригноблені й похмурі. «Таж то дітлахи! Що вони могли такого зробити, щоб справа дійшла аж до арешту?», — говорив Загул при зустрічі з мною, як і всі, в здогадах, не знаючи причин такого лиха. І хоч він нічим не міг допомогти потерпілим, проте не переставав журитися їх долею.

Згадані арешти були ніби початком цілго ряду неприємностей, які назривали й росли в семінарії, хоч вони з тими арештами нічого спільного й не мали. На вигляд усе було ніби добре; навчання в семінарії йшло безперебійно. Прийшла зима, хоч і не довга того року, але холодна. Трохи ускладнилися побутові умови, бо треба було різати й колоти дрова, стало важче носити відрами воду від ставка крутими слизькими стежками. От тоді й виявилася любов студентів до Загула. Вони взяли над родиною Загулів своєрідне опікунство, радо допомагаючи їм у чому тільки можна. Пригадую, як Загул та його дружина були зворушені й одночасно схвильовані такою милою увагою. Правда, дружина Загула скоро знайшла відповідного робітника для цих послуг.

Коли Загул захворів, студенти весь час розпитували про стан його здоров'я в Ірини Матвіївни, а коли він трохи видужав, почали його відвідувати й пропонували різні свої послуги. Одного разу зайшли й ми з приятелькою одвідати його. Сидів за столом з перев'язаними зубами, що розболілися після перестуди, і щось писав своїм дрібним чітким почерком. Змізерні-

лий по хворобі, з перев'язкою через голову, виглядав якось по-дитячому нещасним. Він щиро зрадів, побачивши нас, і після перших питань про новини показав нам свою роботу. Це був поширений конспект його наступної лекції з поезиї, де для прикладу були взяті рядки з нового вірша Тичини. Він захоплювався тим віршем, як дитина новою забавкою, і казав: «То ж дивіться, що за майстер!» Пізніше з таких конспектів Загул уложив свою «Поетику».

Слухаючи Загула, я весь час дивилася на невелику купку листочків, дрібно списаних і акуратно складених поряд із чималою розвідкою про «Слово о полку Ігореві». Я була певна, що то нові вірші поета, і попросила дозволу заглянути в них. «О, то!», — якось неохоче кинув Загул, але присунув ті листочки до себе й почав читати. То були прекрасні переспіви з «Слова». Особливо мене вразили переспіви битви на Каялі й плач Ярославни. Виявилось, що тієї зими він багато працював над «Словом», даючи по кілька віршованих варіацій до кожного розділу пам'ятки, щоразу міняючи в тих варіаціях ритм і строфіку. Кожен з тих віршів був по-совому гарний, а деякі — винятково прекрасні, проте поет ними не був задоволений. Йому все здавалося, що вони не передають з усією глибиною духу доби. Наше захоплення його переспівами було йому все ж приємне. Він читав нам напам'ять цілі розділи з оригіналу «Слова», доки дружина не спинила його, побоюючись, щоб у нього не заболіло знову горло. «Ні, ще не родився той поет, щоб усю неповторну красу „Слова“ поклав на вірші», — казав він.

Щоб не втомляти хворого, ми почали прощатися. Коли ми відходили, Загул подарував моїй приятельці дві книжки своїх перекладів з Гайне, а мені кольоритний роман польської письменниці Родзевічівни «Девайтіс». Це була наша остання зустріч із Загулом в умовах спокійного життя семінарії.

Між педагогічним складом семінарії почалися непорозуміння, що розкололи весь колектив викладачів на два табори. Безсумнівно причиною багатьох непорозумінь була хвороба директора семінарії. На одному засіданні педагогічної ради Самійленко несправедливо напав на одного викладача, людину дуже порядну й сумлінну в своїй роботі, ще до того й хвору. В обороні покривдженого проти Самійленка гаряче виступив Загул, його підтримали Б. Лось та Ф. Великохатько. З боку Самійленка на них посипалися доноси до Таращанського відділу народної освіти, а в стінах семінарії на сторінках семінарського журналу, почали з'являтися на них пасквілі. Якось Загул приніс такий пасквіль і до нас. «Ну, подивіться, як влучно висміяв мене той злодій! Прямо чудово! От же злодій!», — говорив Загул, захоплений якимись гострими висловами проти нього.

Я ще тоді звернула увагу на повну відсутність злости в характері Загула. Він міг гаряче реагувати на якусь несправедливість, обурюватися проти зла, заступаючися за покрив-

дженого, але це все виникало з його доброї, чесної вдачі. Таїти ж у собі зло, бажати його комусь, навіть сердитись на когось він не міг у найменшій мірі, так само, як ніколи й нікому не заздрив. Найкраще з цього боку знала вдачу поета його дружина. Колись при мені Загул обурювався з приводу того, що завідувач дитячого будинку в Таращі зробив якісь нечесні махінації з харчами та іншим дитячим майном і купив собі золотого годинника й персня з діамантом. «Та я б того годинника розбив об його власну голову. То ж злодій одривав останній шматок од дитячих уст», — гарячився Загул. Раптом присутня тут дружина поета засміялася. Засміялася добрим материнським сміхом: «О, ти б йому напевне так зробив, — відповіла сміючись. — Та ти ж і комара не вб'єш, пошкодуєш!» І це була правда.

Про ці риси поетової вдачі гімназійний його товариш, полковник Степан Глушко, який проживає тепер у США, висловився так: «У стінах гімназії Д. Загула любили всі його однокласники як дуже доброго товариша, бо він був щирий, доброзичливий, життєрадісний і завжди ходив усміхнений». А він Загула знав дуже близько, бо вони обидва були членами таємного драгоманівського гуртка в Чернівецькій гімназії.

У середині березня, у зв'язку з хворобою моєї матері, я взяла відпустку на роботі й негайно виїхала додому. До Ставищ я змогла повернутися лише в червні. Була я по хворобі на тиф дуже квола, потребувала довгого відпочинку і на роботі взяла звільнення. Залагодивши свої справи, я пішла одвідати Загулів. На мій стук у двері мені одчинив Бекеш. Я так зраділа, що він на волі, що й привітатися забула, а він теж стояв мовчки, вражений моїм жалюгідним виглядом. Вийшла Ірина Матвіївна й запросила нас до хати. Загул оповів про ті великі зміни, що зайшли під час моєї відсутности в семінарії. Педагогічний семінарський колектив остаточно розпався. Загул оповів, як під тиском Таращанського відділу народної освіти Самійленко просив вибачення у тих викладачів, на кого він писав доноси. «Я вам кажу, що він справді людина ненормальна, і його треба лікувати, і лікувати негайно, бо інакше він опиниться в лікарні для божевільних», — казав Загул.

Хоч і говорив поет переконливо, ніхто з нас не взяв тоді цих слів серйозно, а проте Загул говорив правду. Тільки значно пізніше, коли мені стало відомо, що Самійленко скінчив свої дні у психіатричній лікарні, я подумала про те, яка була гостра спостережливість у Загула. Тоді ж ми всі були перейняті клопотом про виїзд із Ставищ. Бекеш виїздив на якусь працю юридичного характеру до Білої Церкви, а Лось, Великохатко й Загул уже мали запрошення на працю у Таращанському відділі народної освіти. Це була моя остання зустріч з родиною Загулів у Ставищах. На другий день я звідти виїхала з тим, щоб уже більше ніколи туди не вернутися.

— З Великохатьком і Загулом я ще зустрічалася протягом того літа в Таращі. Обидва вони працювали у відділі народної освіти тимчасово, до початку навчального року. Не знаю, куди мав намір виїздити Великохатько, а Загул повертався назад до Саварки. Восени ми всі розійшлися в різні сторони. З Великохатьком ми розпрощалися тоді назавжди, а Загула я ще зустріла влітку 1923 року в Білій Церкві. Після всіх неприємностей, пережитих у Ставищах, він прийшов до рівноваги, був веселий, повний надій на краще майбутнє, збирався переїздити на життя до Києва.

Залагоджуючи деякі свої справи, в середині січня 1924 року, я мусіла побувати в Києві. Увечері таго ж дня, як прийшла, я зайшла одвідати Загулів. Мешкали вони тоді в одній кімнаті на вулиці Гершуні. Ірина Магвіївна щиро зраділа моему приїздові. Вона значно поздоровшала, по-свіжішала й мала щасливий вигляд. Була дуже задоволена з того, що повернулася в міські умови життя. Таку ж саму зміну я зауважила й у Загула. Був говіркий, веселий і зразу ж почав оповідати про літературно-містецьке життя Києва; видно було, що він крутився у його вирі. Він розповідав про літературні організації, літературні вечори, нові театральні вистави і хотів одразу оповісти все те, що трапилося за того півтора року, що ми не бачилися. Коли я сказала, що через день маю від'їздити з Києва, він якось одразу зів'яв, а потім вони вдвох із дружиною почали умовляти мене залишитися ще хоч днів на два-три.

На другий день ми пішли на літературний вечір, де виступав Г. Косинка. Не пригадую, де саме відбувався той літературний вечір, але пам'ятаю, що людей було багато. Г. Косинка, молодий письменник, у чумарці з селянського сукна, ще з незатертою печаткою села, читав своє оповідання «За ворітьми». Читав досить гарно й виразно, але почувалося, що він і хвилюється, і соромиться великих зборів. Із словом після читання виступали В. Атаманюк, Д. Загул і ще хтось із рядів публіки. Чи не найбільше недоліків в оповіданні знайшов Загул, але його манера говорити в дружньо-жартівливому тоні змусила й сором'язливого автора сміятися, і він, по закінченні вечора, довго ще говорив із Загулом і щиро йому дякував за поради. У розмові з Атаманюком уже після вечора Загул розцінював ранні твори Косинки як твори, що свідчать про талант і не абияку обдарованість поета, але й зазначив брак відповідної освіти в автора. «Та він свого доб'ється. Він хлопець енергійний. Ми ще про нього почуємо», — висловив свою думку Загул.

Восени 1924 року ми з чоловіком, з яким я одружилася на весні, приїхали до Києва, і я вступила до ІНО. До моїх намірів здобувати вищу освіту Загул поставився чи то з недовірою, чи то з якоюсь нехіттю. «Ви собі не уявляєте, скільки вам доведеться змарнувати здоров'я, витратити сил

надаремно. Може, краще було б, якби ви почекали ще рік-два, поки все більше налагодиться!» Але ми з чоловіком раз початою діла не кидали й розпочали свої студії.

Із Загулом за цей перший рік перебування в Києві я мала всього кілька коротких зустрічей. Працював він тоді на посаді редактора сценарного відділу «Українфільму». Не знаю, чи та робота його цікавила, але чула, що він дуже багато допомагав своїми порадами сценаристам.

При від'їзді з Києва на літні вакації ми зайшли до Загулів попрощатися. Застали його дома. Був веселий, задоволений і з захопленням розповідав, що має листа й фотознімку з Буковини, від сестри. Він показував нам одержану знімку. На мене глянула гуцульська родина з малими ще дітьми, всі в дуже гарно вишитих сорочках і кептариках. І сестра Загула, і всі її діти мали велику подібність до поета. Вони всі мали фамільну рису — широко поставлені очі. Помалу, як і завжди в розмовах із Загулом, ми перейшли на літературні теми. Я запитала, над чим він працює, що пише. «Я більше дивлюся, як інші пишуть, а сам ледарюю. А люди пишуть!» — сказав захоплено. Він дістав «Камену» М. Зерова, прочитав звідти кілька віршів і сказав: «Отак треба писати! — а потім додав: — Та не всі так потраплять!» Запитав, як ідуть наші студії, і був дуже здивований, що я не в курсі літературно-мистецького життя Києва. «О, там усе тепер кипить», — додав радісно, задоволено.

То була правда, що в Києві тоді літературно-мистецьке життя кипіло. Доба НЕП'у давала свої плідні наслідки. Відбудова країни посувалася швидкими темпами. Цей здвиг суспільство, замучене попередніми роками голоду, руїни і безконечним жахом війни, вітало як нову ясну еру. Широко розгорнута українізація позначилася на всіх ділянках життя. Українські часописи, журнали, українські школи й вищі учбові заклади — все це одразу перемінило обличчя Києва. Всім здавалося, що, нарешті, прийшла доба здійснення мрій на краще життя українського народу.

З великим ентузіазмом у цих нових умовах життя брала до науки і молодь учбових закладів, мріючи про широке поле своєї майбутньої діяльності. Пірнула в це життя і я. Навчання, відвідини лекцій, обов'язкова громадська праця та всілякі підробітки поглинали весь мій час, і я місяцями не бачилася з своїми друзями та знайомими.

По довгій перерві я одвідала родину Загулів десь восени 1926 року. В їх житті зайшли зміни на краще. Загул уже був науковий співробітник Академії і мав працю за своїм фахом. Матеріально його справи теж покращали. Коли я прийшла, Загул читав присутньому тут Атаманюкові щось із виступів «ваплітян» проти культурної орієнтації на Москву. Там було речення, про «московські задрипанки!», — з якого Загул щиро сміявся, як завжди, коли натрапляв на гострий вираз. Він говорив Атаманюкові: «Ну, подивіться, як той злодій пише! „Московські задрипанки” — як вам

це подобається?» По відході В. Атаманюка розмова зайшла на літні вакації, а потім на літературні новини. Загул показав багато нових книжок, що вийшли за останній рік, і дуже радів, що так зростає українська художня література. «Збільшуються наші ряди. А скільки ще прийде нових молодих сил!» — говорив поет захоплено.

Наступний рік в ІНО був для мене нещасливий, бо довелося пропустити цілий семестр. Щоб закінчити свої студії своєчасно, я мусіла надзвичайно інтенсивно працювати літо й зиму. З родиною Загулів я довгий час не бачилася, хоч про широко розгорнену працю поета я частково й довідувалася. На весні 1928 року, готуючись до іспитів, я вирішила піти до парку з своїми конспектами. Відшукуючи для себе затишне місце, я несподівано побачила Загула. Стояв, спершись на стовбур дерева, і пильно дививсь на Дніпро. Я хотіла звернути десь убік, щоб йому не заважати, як раптом він глянув у мій бік. «Та як же ви змізерніли! — вигукнув, замість привітання. — Хворіли?» Я розповіла, що багато працювала у зв'язку з іспитами, і про деякі свої побоювання, що не встигну все закінчити своєчасно. «То все пусте! — відповів. — Ви подивіться, яка краса навколо, для неї варто жити!» Перед нами внизу синів Дніпро. Повінь уже майже спала, але він був ще дуже широкий. Десь далеко бовванів протилежний низький берег. Загул глянув на водяний простір, потім перевів погляд на Поділ, на Володимирську гору. «Люблю Київ над усе! — вихопилося з його грудей. — Такого другого міста немає ніде в світі!» Я запитала про міста Заходу: Відень, Берлін, Париж. «У Парижі не був, а Відень і міста Німеччини — великі, імпульсанти з чудовою архітектурою, художніми пам'ятниками, але то міста, — наголосив він на останньому слові. — Таких міст по всьому світу багато. Такого ж поєднання, як у Києві, розкішної природи й широких просторів з містом, немає більше ніде, Київ в світі тільки один. І в ньому я хотів би жити до кінця мого життя». Я запитала, чи не пише він часом поезій про Київ. «Працюю над перекладами, — відповів. — Свого майже не пишу. Якось мені те писання не йде. Відчуваю, що старіюся. Пора вже переходити до прози, але не охота».

Протягом пізніших двох років мені з Загулом не довелося зустрічатися, хіба десь на вулиці чи в бібліотеці. Культурне життя Києва в той час ішло безперервно раз налагодженим шляхом, поки цього ладу не стрясла, як вибух, справа СВУ. Арешти в Академії наук, а пізніше й у інших закладах приголомшили киян і поділяли на них, як взагалі діє терор на суспільство. Ніхто не йняв віри, що була якась протирадянська організація чи якась змова. Процес СВУ розцінювали як провокацію, скеровану на знищення передової частини української інтелігенції. Імена С. Єфремова, А. Кримського, А. Ніковського, Л. Старицької-Черняхівської й інші як і згадувались, то пошепки.

Одного такого сумного дня я зустрілася з Д. Загулом біля кіоска букініста. Зосереджено розглядав якусь потріпану стару книжку й на мое привітання не посміхнувся мені, як звичайно. «Чи йдете додому?» — запитав. Я відповіла, що йду на роботу, але маю ще чверть години вільної і хочу пройтися під осінніми деревами. Ми пішли до Ботанічного саду й сіли на лавці поблизу воріт. Стояла задумлива осіння тиша. Безшелесно обсипалося листя каштанів і кленів. Загул сидів ніби стомлений і зосереджений в собі. За мою присутність, здавалося, він забув, а я не нагадувала. Перегода він глянув навколо, спинив свій погляд на ажурних металевих воротах саду і чи продеклямував, чи подумав реченням з вірша Кобилянського: «Сумують вирізьблені дверці, і листя стелиться до сну». Через кілька хвилин я попрощалася з ним, ідучи на працю, а він пішов до Академії, але ця мовчазна зустріч надовго лишилася в моїй пам'яті.

Протягом усього процесу СВУ я ще тільки раз бачила Загула при одвідинах його дружини. Пам'ятаю, що він тоді хвилювався за М. Кравчука, який через хворобу не міг бути присутній на процесі СВУ, куди мав їхати з доручення партійних чи профспілкових органів. «Дружина Михайла Пилиповича говорила мені, що він дуже хворий, і лікар це засвідчив, але невідомо, як можуть повернутися справи в такому серйозному випадкові», — говорив він тоді занепокоєно.

Зимом 1932 року я мусіла в службових справах виїхати на деякий час з Києва. Повертаючись додому з бібліотеки, куди я односила книжки, на вулиці зустрілася з Загулом. Я сказала йому про свій від'їзд. Загул хотів про дещо розпитати й пішов зо мною. Була десь година шоста вечора. Ми йшли під засніженою сіткою віття дерев. Там, де падало світло ліхтарів на вкрите інеєм віття, воно виглядало так казково прекрасно, що навіть заклопотана всілякими своїми справами, я не могла не спинитись, щоб полюбуватися. Стояв тихий вечір без найменшого вітру. Загул зупинявся так само часто і говорив, що хоч би й який талановитий був художник, а передати всю красу вечірнього засніженого Києва він не зміг би. «Ще гру світла на інеї дерев, відтінки кольорів снігу під світлом ліхтарів передати можна. Але як передати урочисту тишу дерев поруч із шумами міста? Або свіжий запах снігу, що пронизує все повітря? Що не кажіть, а люди надзвичайно обмежені у засобах відтворити красу, а тут, у Києві, в кожному кутку вона проситься або в поетичні рядки, або на полотно. Якби ви знали, як я люблю Київ! Я хотів би у ньому вмерти. Більше ніде — тільки в Києві», — додав по хвилі. «А хіба ви не хотіли б повернутися додому між свої зелені гори, за якими так сумуєте?» — запитала я його. «Напевне я туди вже не повернуся ніколи. Думаю, що дід сказав мені правду». «Який дід?» — запитала я.

Загул розповів мені, як якийсь старий дід-астролог по зорях склав йому гороскоп, коли він був ще зовсім молодим юнаком. «Тоді я не вірив, але все в моєму житті збулося, як він мені говорив. Він тоді ще казав мені, що покину свій край». «І він вам сказав, що ви не повернетесь додому?» — запитала я. «Так, він це сказав! — і трохи помовчавши, промовив: — Але як він то казав! У тому щось є. У тому щось мусіло бути!»

Я глянула в його бік. Ішов поволі, мовчки, ніби щось пригадуючи, ніби намагався прозирнути в якусь глибину. «Коли запитав я старого, чи ще повернуся додому, він глянув на мене й відповів: „Е, коби ти, синку, міг! Заросли тернами й залягли туманами стежки тобі додому! Та на все воля Божа, може воно й не так буде!“ Щось то він видів та мені не хотів казати!»

Ми ще постояли кілька хвилин, милуючися зимовим Києвом, і попрощалися. Ми не знали, що процаємося назавжди. Я не знала, що вже більше не повернуся до Києва, а Загул не знав, що вже скоро має ступити на порослі тернами стежки й що не збудеться його мрія тішитися красою рідного йому Києва й у ньому смерті.

Вихорем тяжких політичних та економічних подій, що впали на Україну протягом 1932 та 1933 років, мене й мою родину одірвало від Києва й одкочувало все далі від нього.

Тільки влітку 1934 року довелося мені проїздом побувати в Києві. Там я довідалася про арешти письменників з літературної організації «Західня Україна» і негайно пішла одвідати Загулів. Дома застала Ірину Матвіївну. Привіталися. Один її вигляд сказав мені про нещастя. На вигляд була спокійна, зрівноважена. Але то була нервова закам'янілість, яка буває у людей, що мають у хаті небіжчика. Я запитала про Дмитра Юрійовича, які ставлять йому обвинувачення й чи є вигляди на його звільнення. Вона відповіла, що не знає нічого, що пробувала добитися побачення, але дозволу не дали, що носить йому передачі, але не знає, чи він їх одержує, що пробувала знайти адвоката, але ніхто за такі справи не береться. Потім спокійно, приречено сказала: «Зрештою, не знаю, що йому буде потрібне, бо ходять чутки, що він тепер перебуває у психіатричній лікарні, і не знати, чи він звідти вийде». Згодом, трохи опритомнівши, сказала: «Крім добра, він нікому нічого іншого не зробив, а тепер, як у нас горе, не то ні від кого помочі немає, а ніхто до нас і порога не переступить. Ніби нас і на світі не існувало. Де ж поділись усі ваші українці?» Скорботно стиснуті уста її здригнулися, і вона не була в стані сказати ще щось більше.

Це було моє останнє побачення з нею. І хоч я не могла їй нічим допомогти, проте той гіркий докір її залишився в моєму серці на все життя. На всі мої листи до неї я не одержала жодної відповіді. Пізніше до мене дійшли чут-

ки, що Д. Загула заслано на Байкал і за ним туди поїхала і його дружина. Виїхала — ображена на всіх українців: і на тих, що не хотіли, і на тих, що не могли допомогти їй у великому горі. Виїхала з гіркотою в серці у темне страшне майбутнє з надією polegшити долю того, хто був єдиною метою і змістом її життя.

Дві поезії

Дмитро Загул

* * *

Ти прагнеш сонця і тепла,
 Ти прагнеш тихого спокою...
 Чого ж відчутти не змогла,
 Що я, мов сонце, над тобою?

Чому відчутти не змогла
 Такого щирого кохання?
 А довго, довго берегла
 Таємний смуток і зідхання?

Моя душа така глибинь,
 Що ти збагнуть її не в силі —
 Хіба твоя скорботна тінь
 Покрие ці прозорі хвили!..

Хіба твоя скорботна тінь
 На душу спогадом не ляже,
 І про віки твоїх терпінь
 Скорботним словом не розкаже?

Чого ж болить твоя душа,
 Чого їй досі сумувати?
 Таж ти для мене не чужа,
 Хоч і сумна, як Божа Мати.

Ставища, 1921

* * *

Благословенна будь од Бога!
 (Мовчіть холодні і чужі!)
 Ти молитовна, тільки вбога,
 Хоч і багата ти в душі.

Ти прагнеш сонця і тіни.
 Ти прагнеш тихого спокою...
 Чого-не відняти не змогла,
 Що я мов сонце над тобою?

Чому відняти не змогла
 Такого цигорого Рохання?
 А довіо, довіо берегла
 Плаканий куток і зіткання?

Моя душа, така м'ябінб,
 Що ти здариш її не велич —
 Хіба твоя скорботна тінь
 Покриє ці прозори хвили!...

Хіба твоя скорботна тінь
 На душу спогадом не ляже,
 І про віки твій терпінб
 Скорботним словом не рожкає?

Чого-не болить твоя душа,
 Чого її доі сунувати?
 Та-не ти зна, мене не сунка,
 Хот і сунка, як Божка-маті.

Факсиміле вірша Дмитра Загула

В твоїй душі багато скарбів,
Яких не відаєш сама...
Бо їх (щоб вихор не загарбав)
Покрила холодом зима.

Чекаєш сонця і спокою,
(Що тільки мариться вві сні),
Щоб розлились од них рікою
Твої коштовності рясні.

Хотів би бути я тим сонцем,
Щоб мати твій душевний скарб,
Що грає золотом-червонцем
І викликає сотні фарб.

Хотів би бути я тим миром,
Якого ждеш ти день-у-день —
Таким глибоким, цільно-щирим,
І повним радісних пісень.

Благословенна будь сьогодні,
Маріє тужної душі!
Надійдуть свята великодні —
Ми будем знову не чужі.

Зогріє сонце наші вени,
Порозчиняються серця —
Бо ти не можеш жить без мене,
Свого єдиного співця.

Порозцвітають мрійні квіти,
Зневіру, смуток обтрусі! —
Коли навчилась ти терпіти,
Діждемся щастя і краси.

Ставица, 1921